

Variatie, conventies en verandering

Zeventiende- en achttiende-eeuwse buitgemaakte brieven onder de loep

Marijke van der Wal (Universiteit Leiden)

Gijsbert Rutten (Universiteit Leiden & Vrije Universiteit Brussel)

This contribution focuses on the historical sociolinguistic research conducted within the *Brieven als Buit/Letters as Loot* programme at Leiden University (www.brievenalsbuit.nl). At the core of this research are seventeenth- and eighteenth-century Dutch private letters, confiscated by the English during times of warfare. The socio-historical linguistic value of these letters, kept in the National Archives (Kew, UK), will be shown when discussing the auto-graph status of texts, and examining the specific cases of formulaic language and of forms of address. These three issues are illustrated by presenting two seventeenth-century letters sent from New Netherlands shortly after the historic event of the English taking over. Furthermore, the importance of a reliable electronic corpus, built according to LIP (the Leiden Identification Procedure), will come to the fore. Exploring such a corpus results in unprecedented insights into variation, conventions and in particular, changes of both formulae and forms of address.

Inleiding¹

Wat wij weten van de geschiedenis van het Nederlands wordt bepaald door de bronnen die zijn overgeleverd. Dat zijn voor het Nederlands van de middeleeuwen voornamelijk handschriften en voor de eeuwen daarna veel gedrukte teksten naast handgeschreven ambtelijke bronnen en bijvoorbeeld bewaarde correspondenties. Voor de zeventiende en achttiende eeuw hebben gedrukte literaire teksten steeds de nodige aandacht gekregen zowel vanuit de literatuurstudie als vanuit de historische taalkunde. Ook correspondenties van personen uit de hogere lagen van de samenleving zoals die van Pieter Cornelisz. Hooft (1581-1647), Maria van Reigersberch (1589-1653), Constantijn Huygens (1596-1687) en zijn zoon Christiaan (1629-1695), Betje Wolff (1738-1804) en Aagje Deken (1741-1804) hebben ons beeld van de taal uit een specifieke periode mede bepaald. Teksten van personen uit de lagere en middenklassen zijn in veel mindere mate beschikbaar, niet alleen

in Nederland, maar ook in andere taalgebieden. Traditionele taalgeschiedenissen van veel Europese talen zouden volgens Elspaß (2007, pp. 4-5) gebaseerd zijn op het taalgebruik van hogere klassen die niet meer dan vijf procent van de bevolking uitmaakten. De nadruk op de ontwikkeling naar een uniforme standaard is een vorm van taalgeschiedenis die zelfs als tunnelvisie is getypeerd (Watts & Trudgill 2002). De beperktheid kan verschillende achtergronden hebben: het ontbreken van tekstmateriaal uit de lagere en middenklasse, ontoegankelijkheid van nog niet getranscribeerde handschriftelijke teksten of ook geringschatting van wat als 'gebrekkelig' tekstmateriaal wordt beschouwd. Wat ook moge hebben meegepeeld, deze situatie betekende in alle gevallen een vertekening van de gevarieerde taalwerkelijkheid uit het verleden. De ontwikkeling naar talige uniformiteit, die er zeker was voor de schrijftaal van het hogere segment in de samenleving, werd impliciet gegeneraliseerd en niet gecomplementeerd met de contemporaine taalvariatie die er moet zijn geweest.

De taalvariatie uit het verleden is nadrukkelijk op de taalwetenschappelijke onderzoeksagenda komen te staan en de historische sociolinguïstiek heeft zich internationaal ontwikkeld tot een uitdagende onderzoeksdiscipline getuige de vele publicaties en het recent verschenen *The handbook of historical sociolinguistics* (Hernández-Campoy, Manuel & Conde-Silvestre 2012). Voor het Nederlands kan gewezen worden op twee onderzoeksgroepen die voor verschillende periodes en tekstgenres historisch-sociolinguïstisch onderzoek verrichten: de Brusselse onderzoeksgroep van Vandebussche, en eerder Willemys (VUB), vooral gericht op lokale administratieve Zuidnederlandse teksten uit de negentiende eeuw en het *Brieven als Buit*-programma aan de Leidse universiteit waarin zeventiende- en achttiende-eeuwse Noordnederlandse egodocumenten, met name een unieke verzameling herontdekte brieven, centraal staan. Dat laatste onderzoek is het onderwerp van dit artikel waarin zowel het bijzondere van het onderzoeksmateriaal als de gekozen historisch-sociolinguïstische benadering nader wordt belicht.

De inhoud en achtergrond van het *Brieven als Buit*-onderzoeksprogramma komen aan bod in paragraaf twee. Vervolgens wordt in de derde paragraaf een indruk van de aard van het brievenmateriaal en de relatie met de historische context gegeven door bij wijze van voorbeeld in te zoomen op enkele zeventiende-eeuwse brieven verstuurd uit Nieuw-Nederland. Inzicht in de gehanteerde benadering en de resultaten ervan wordt geboden door achtereenvolgens in te gaan op de cruciale autografenproblematiek (paragraaf vier), op het zo kenmerkende formulaire taalgebruik (de vijfde paragraaf) en op een specifieke taalverandering bij de aanspreekvormen (paragraaf zes). De conclusies volgen in paragraaf zeven.

Brieven als Buit

Willen we witte vlekken in de Nederlandse taalgeschiedenis opvullen, dan zijn nieuwe of nieuw te ontsluiten bronnen nodig (Van der Wal 2006). Vooral ego-

documenten zoals persoonlijke brieven en dagboeken zijn daarvoor veelbelovend materiaal vanwege hun minder formele karakter tegenover ambtelijke documenten of zakelijke correspondentie. Voor persoonlijke brieven uit de zeventiende en achttiende eeuw vormen de buitgemaakte Nederlandse brieven in de National Archives in Kew, een voorstad van Londen, een prachtige bron. Hoewel het bestaan van dit archiefmateriaal eerder bekend was, weten we pas sinds 2006 dat het om ongeveer 40.000 zowel zakelijke als particuliere brieven gaat, waaronder meer dan 15.000 privébrieven (Van Gelder 2006).

De brieven, die bewaard zijn gebleven dankzij oorlogen en de daarbij gebruikelijke kaapvaart, beslaan de periode vanaf de tweede helft van de zeventiende tot en met het begin van de negentiende eeuw. Het betreft met name de eerste Engelse oorlog (1652-1654), tweede Engelse oorlog (1665-1667), derde Engelse oorlog (1672-1674), vierde Engelse oorlog en Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1776-1784) en de Napoleontische tijd (1793-1813) waarin Nederland en Engeland eveneens tegenover elkaar stonden.² In die oorlogstijden werden Nederlandse schepen geconfisqueerd door Engelse oorlogsschepen of Engelse kapers, koopvaardischepen met officiële toestemming om vijandelijke schepen aan te vallen. Dat gebeurde onder inbeslagname van alle papieren aan boord, zowel zakelijke als particuliere stukken, zowel brieven van de bemanning als ook andere post die werd vervoerd. Die papieren waren nodig voor de rechtsgang die volgde, waarbij onder meer de nationaliteit van het schip werd bepaald. Wanneer de legitimiteit van de kaping was vastgesteld, kreeg de kaper de opbrengst van schip en lading. Na de rechterlijke procedure zijn de documenten in het archief van de High Court of Admiralty terecht gekomen waar ze tot op heden bewaard zijn gebleven.

Zo zijn, verspreid over honderden archiefdozen, persoonlijke brieven te vinden die vanuit Nederland naar Azië, Afrika en het Caraïbische gebied werden gestuurd en vice versa. Die brieven zijn voor historisch taalkundigen zo waardevol, omdat de afzenders mannen, vrouwen en zelfs kinderen uit alle lagen van de maatschappij waren. Daarmee beschikken we over prachtig onderzoeksmateriaal voor historisch-sociolinguïstisch onderzoek en met name voor wat de *language history from below*-benadering is gaan heten, de historisch-sociolinguïstische benadering die zich richt op de taal van midden- en lagere klassen (Elspaß 2007). Binnen het Brieven als Buit-programma wordt dat onderzoek gerealiseerd door in het omvangrijke brievenmateriaal twee dwarsdoorsnedes te maken met een bewust gekozen interval van ongeveer honderd jaar: een voor de periode 1664-1674, van kort voor de tweede Engelse oorlog tot en met het einde van de derde Engelse oorlog, en een voor de periode 1776-1784, die van de vierde Engelse oorlog en Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog. Onderzoek van die twee periodes resulteert in een beschrijving van het laat-zeventiende-eeuwse en het laat-achttiende-eeuwse taalgebruik in de brieven en inzicht op taalveranderingen die zich in een eeuw hebben voltrokken.³

In de voorbereidende fase van het taalkundig onderzoek zijn voor de genoemde tijdvakken brieven in de National Archives geselecteerd, gefotografeerd en vervolgens getranscribeerd.⁴ Er zijn elektronische corpora opgebouwd en er is archiefonderzoek gedaan om informatie te achterhalen over afzenders en geadresseerden van brieven teneinde de briefschrijvers in een sociale geleding, een leeftijdsgroep en een regio te kunnen plaatsen. Die externe gegevens zijn opgeslagen in een speciaal voor dit doel ontworpen database. Vervolgens was er voor elke brief nog de belangrijke vraag te beantwoorden of hij zelf geschreven was of niet. De feitelijke scribent kan namelijk een ander persoon zijn dan de vermelde afzender. Deze, voor het historisch-sociolinguïstisch onderzoek cruciale autografeerproblematiek wordt belicht aan de hand van enkele brieven uit Nieuw-Nederland.

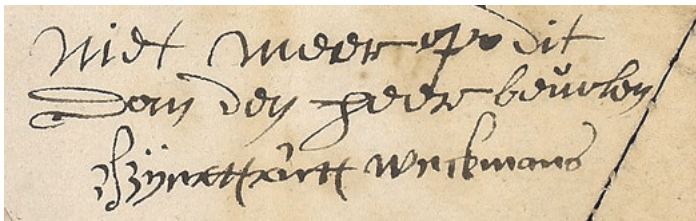
‘We zullen Engels moeten leren’: reactie op de inname van Nieuw-Nederland

Persoonlijke brieven die vanuit Nieuw-Nederland naar het vaderland werden gestuurd, zijn bijzonder materiaal voor historici. Dat bleek toen ons onderzoeksteam een brief aantrof met een verslag van de inname van Nieuw-Nederland door de Engelsen. Die historisch zo belangrijke gebeurtenis en de geruchten die daarover de ronde deden werden in oktober 1664 beschreven door Hendrik Meessen Vroman, een emigrant die nog maar enkele maanden tevoren met zijn vijf kinderen vanuit Leiden in Nieuw-Nederland was aangekomen.⁵ Het is niet de enige brief die naar het thuisfront werd gestuurd. In diezelfde maand schreef ook zijn broer Pieter, die zich al veel eerder gevestigd had bij Fort Oranje (het huidige Albany), een brief die bestemd was voor familie in Leiderdorp en Leiden.

Nadat Pieter op 12 oktober 1664 heeft laten weten dat hij, zijn vrouw en hun drie zonen nog ‘cloeck ende gesont’ zijn, luidt het allereerste nieuws: ‘Moeder ende broeder ende suster, Ick laet u l weten dat wij nu ensgels [Engels] salle leeren’. De Engelsen hebben namelijk op 28 september Fort Oranje ingenomen en Pieter trekt direct deze veelzeggende conclusie. In retrospectief kunnen we opmerken dat het niet zo snel is gegaan met de overschakeling naar het Engels. Jeremias van Rensselaer, een van de belangrijkste inwoners van die streek, had vier jaar later nog niet veel Engels geleerd en de overgang van Nederlands naar Engels als officiële kerktal ging geleidelijk (Jacobs 2009, p. 55, 62). In zijn brief schetst Pieter de gevolgen van de komst van de Engelsen. Positief is dat iedereen goederen, huis en land zal behouden en dat Nederlanders vrij zullen zijn om handel te drijven. De negatieve gevolgen hangen samen met de onrustige tijden waarin ook nog twee indianenstammen met elkaar in oorlog zijn. Voor timmerman Pieter betekent dit weinig werk en ook met de lucratieve beverhandel (waarvoor men afhankelijk was van de indianen) vlot het niet. Het negatieve overheerst blijkbaar, want nadrukkelijk waarschuwt Pieter zijn broer Jacob, die kennelijk ook

emigratieplannen heeft, om voorlopig niet te komen. Veel mensen vertrekken, maar Pieter wil het zelf nog een jaar aanzien.

Pieter Meessen Vroman eindigt met het verzoek om een ingesloten brief te laten bezorgen op het huis te Gellicum bij 'mijn wif vrou daer syn bij gediend heeft' (bij de mevrouw van mijn vrouw bij wie zij gediend heeft). Uit die brief, gericht aan 'Mevrouwe Geertruyt Boetselaer', wordt nog duidelijker hoe Pieter en zijn vrouw de toekomst in Nieuw-Nederland zagen. In feite bestaat het dubbele papier uit twee brieven: een gedateerd 6 augustus 1664 en de ander, net als die van Pieter, van 12 oktober 1664, beide ondertekend door 'kijrtrutt weckmans' (Girtruit/Geertruit Weckmans). Een van die ondertekeningen is te zien in de onderste regel van figuur 1.

Figuur 1. Ondertekening door Geertruit Weckmans.

De eerste brief kon nog niet bezorgd worden en vervolgens 'heb ick daer na noch bij geschreuen', zo is de verklaring. De brief van augustus blijkt een antwoord op een eerdere brief van de geadresseerde, Geertrui Ermengarde van Boetzelaar (1610-1666), gehuwd met Alexander Tengnagell, heer van Gellicum (1605-1679). Nadat Geertruit Weckmans bij haar in dienst was geweest, hebben ze kennelijk lange tijd geen contact gehad. Geertruit meldt namelijk hoe zij in Nieuw-Nederland terecht is gekomen en dat ze al negen jaar getrouwd is met timmerman Pieter Meessen Vroman. Ze kunnen goed aan de kost komen, maar de onderlinge oorlogen van indianen bemoeilijken het bestaan. In de brief van 12 oktober komt daar het nieuws van de inname van Nieuw-Amsterdam en van Fort Oranje bij en dan blijkt het echtpaar de toekomst in Nieuw-Nederland niet al te rooskleurig meer in te zien. Vrouwe Geertrui van Boetzelaar wordt gevraagd of er geen werkmogelijkheden in haar omgeving zijn, met de veelzeggende toelichting:

want wij in niueunderlant moe worden ende ick soude wel sijn [=zin] hebbe daer [nl. bij Gellicum] te wone ende mijn man is een timmer van sijn ambacht ende can oock boerewerck soo dat hem niet en schelt [=scheelt] wat hij doet.

De persoonlijke reactie van Nederlandse kolonisten op een achteraf ingrijpende historische gebeurtenis maakt zo'n brief waardevol voor historici. De bewoordingen waarin dat gebeurt zijn voer voor taalkundigen.

De autografenproblematiek en de Nieuw-Nederlandse brieven

Voor de zeventiende eeuw, en in mindere mate voor de achttiende, moeten we rekening houden met geheel of gedeeltelijk analfabetisme onder de bevolking van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Velen konden niet lezen en schrijven en de leesvaardigen waren lang niet altijd in staat om te schrijven, omdat schrijven na het lezen werd aangeleerd en gepaard ging met extra kosten (Frijhoff & Spies 1999, p. 237; Van der Wal 2006). Bovendien had niet iedereen die het elementaire schrijven onder de knie had genoeg schrijfervaring om een brief te produceren. Analfabeten, semi-analfabeten of weinig schrijfvaardigen moesten daarvoor de hulp van anderen inroepen. Dat waren *beroepsschrijvers* of schrijfvaardige personen in hun naaste omgeving die we *sociale scribenten* noemen. Die situatie heeft directe gevolgen voor het onderzoek. Voordat we brieven van afzenders uit verschillende sociale lagen onder de loep gaan nemen, moeten we er zeker van zijn dat de afzenders ook de brieven zelf hebben geschreven. Anders worden immers ten onrechte bepaalde taalkenmerken aan een afzender gekoppeld die niet de scribent van de brief is.

De al of niet autografische status van een brief is vastgesteld met behulp van LIP (Leiden Identification Procedure), een binnen ons onderzoeksprogramma ontwikkelde procedure die gebaseerd is op vorm- en inhoudskenmerken. Ter illustratie van de problematiek en werkwijze geven we enkele voorbeelden. Wanneer in een brief verwezen wordt naar het schrijfproces (excuseer mijn slechte schrift, het is al donker of ik kan niet goed meer zien) of wanneer expliciet wordt vermeld dat de brief eigenhandig is geschreven, dan weten we uiteraard onmiddellijk dat we met een autograaf te maken hebben. Uit de expliciete vermelding dat geschreven is in opdracht van de afzender, is de niet-autografenstatus van een brief eenvoudig af te leiden. Soms wijst ook een vormkenmerk vrij direct in de richting van een niet-autograaf, wanneer bijvoorbeeld de brief in een sierlijke, professionele hand is geschreven en de ondertekening een gebrekkig handschrift laat zien. In de meeste gevallen ligt het echter niet zo eenvoudig en moet nader onderzoek naar de status van de brief verricht worden.

In ons materiaal bevinden zich bijvoorbeeld meerdere brieven van eenzelfde afzender. Wat betekent het wanneer twee van zulke brieven in verschillende handen zijn geschreven? Een optie is dat de afzender niet schrijfvaardig was en verschillende personen heeft ingeschakeld om een brief te schrijven. Wanneer een identieke handtekening in een derde hand onder de twee brieven staat, kunnen we die conclusie trekken en de twee brieven als niet-autografen bestempelen. We zullen daar bij de Nieuw-Nederlandse brieven een voorbeeld van zien. Het is echter ook mogelijk dat een van de brieven wel door de afzender zelf is geschreven en de andere niet. Ook dat komt voor in ons corpus. Dan is het nodig om met verder archiefonderzoek vast te stellen wat het handschrift van de afzender is geweest. In testamenten, ondertrouwacten en andere officiële stukken zijn in principe hand-

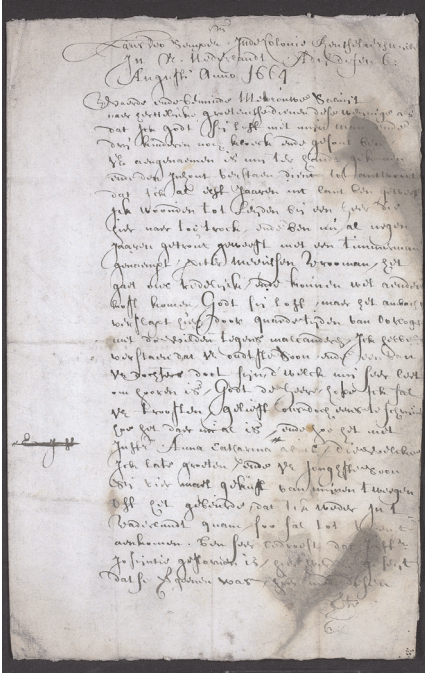
tekeningen te vinden die met de handen in de brieven vergeleken kunnen worden. Een dergelijk onderzoek is ook vereist in de overgrote meerderheid van de gevallen waarin we slechts één brief van een bepaalde afzender hebben. Als bijvoorbeeld uit een ondertrouwacte blijkt dat een man of vrouw geen handtekening, maar een merkteken zet, dan kunnen we concluderen dat schrijfvaardigheid ontbrak. De betreffende brief zal dan een niet-autograaf zijn. Wanneer in het officiële stuk een handtekening staat die overeenkomt met die in de brief, dan kunnen we het autografenlabel toekennen.⁶

Opvallend is ook dat brieven van verschillende afzenders soms een identiek handschrift vertonen. Dat kan erop wijzen dat een van beide afzenders ook de brief voor een ander heeft geschreven of dat er een derde in het spel is die beide brieven heeft geschreven. Het is uiteraard niet eenvoudig om bij zo'n zeshonderd zeventiende-eeuwse brieven zicht te krijgen op mogelijk identieke handschriften. Daarvoor is gebruik gemaakt van het handschriftvergelijkingsprogramma GIWIS dat op elkaar lijkende handen opspoort en rangschikt.⁷ Waar tenslotte onvoldoende bewijsmateriaal gevonden werd kreeg een brief de status 'onduidelijk'. De gevolgde procedure is toegepast op 595 zeventiende-eeuwse brieven (circa 245.000 woorden) en dit leverde als resultaat 307 autografen (circa 137.000 woorden), 117 niet-autografen (circa 45.600 woorden) en 171 brieven (62.300 woorden) met een onduidelijke status op. Dat betekent dus een meerderheid van vastgestelde autografen, die bovendien afkomstig zijn uit alle sociale lagen, met uitzondering van de allerhoogste laag van regenten en patriciaat. Dat die laag, op een enkele uitzondering na, ontbreekt in ons materiaal is geen probleem, want dat is nu juist de klasse waarover we al veel weten. Het belangrijke is dat we met dit corpus beschikken over autografen van scribenten uit de lage en de middenklasse die in het kader van de *language history from below*-benadering gezocht worden. Met dit autografencorpus kan dus nu goed gefundeerd historisch-sociolinguïstisch onderzoek verricht worden.

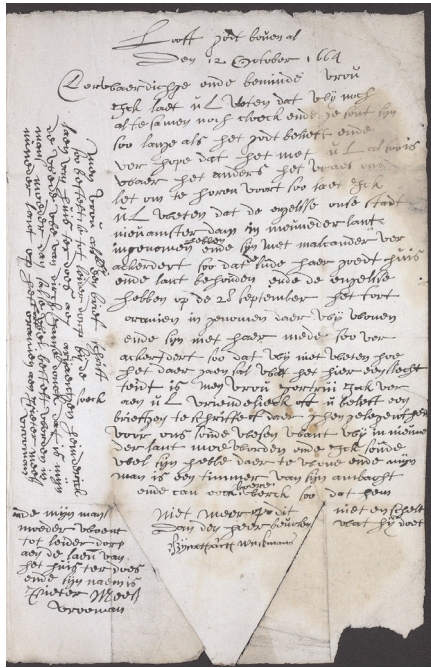
Het is van belang om op te merken dat de resterende zeventiende-eeuwse niet-autografen en brieven met onduidelijke status eveneens benut kunnen worden. Ze zijn weliswaar ongeschikt voor onderzoek naar sociale klasse-, gender-, en leeftijdsvariatie, maar ze kunnen wel gebruikt worden voor onderzoek naar regionale variatie. Het is immers aannemelijk dat schrijfhulp dicht bij huis werd gezocht en niet in een andere regio. Die brieven kunnen dus gerelateerd worden aan de regio van de afzender, ook wanneer deze niet de scribent is geweest.⁸ Voor de late achttiende eeuw hebben we te maken met een verder toegenomen schrijfvaardigheid. Dat betekent dat voor deze periode het autografenprobleem beperkter is, al treften we zeker nog niet-autografen aan.⁹ Die zijn buiten het achttiende-eeuwse corpus van 384 brieven (circa 196.200 woorden) gehouden dat volledig uit autografen bestaat.

Hoe zit het nu met de in de vorige paragraaf besproken zeventiende-eeuwse brieven uit Nieuw-Nederland? Bij nadere analyse is er geen reden om te twijfelen

aan de autografenstatus van de brieven die door de broers Hendrik en Pieter Meessen Vroman zijn verstuurd, maar voor de twee brieven van Geertruit Weckmans ligt dat anders. Wie zou denken dat we hier een mooi voorbeeld hebben van het taalgebruik van een vroegere bediende, een vrouw uit de lagere sociale klasse, komt bedrogen uit. In haar brieven worden namelijk drie verschillende handschriften aangetroffen: de twee identieke ondertekeningen (zie figuur 1 voor een van die ondertekeningen) en de evident daarvan afwijkende verschillende handschriften van de brieven (zie de figuren 2 en 3).

Figuur 2. Brief van Geertruit Weckmans van 6 augustus 1664.

Figuur 3. Brief van Geertruit Weckmans van 12 oktober 1664.

Geertruit Weckmans moest kennelijk voor het schrijven van een brief een beroep op anderen doen. Wie dat waren hebben we in het ene geval precies kunnen achterhalen en in het andere is een profiel van de scribent te schetsen. Het handschrift van de brief van 12 oktober (figuur 3) hebben we geïdentificeerd als dat van Geertruits man, Pieter Meessen Vroman. Het andere handschrift (figuur 2), dat niet overeenkomt met een hand in ons corpus, is tot op heden niet geïdentificeerd.¹⁰ Beide brieven vallen dus in de categorie niet-autografen.¹¹

Formulair taalgebruik

Bij lezing van onze zeventiende- en achttiende-eeuwse brieven vallen treffende overeenkomsten in formuleringen op: epistolaire formules. Dat het niet steeds dezelfde formules zijn, zal blijken bij vergelijking van de twee, voor Geertruit Weckmans geschreven brieven. Elders doen wij verslag van ons grootschalige onderzoek naar epistolaire formules, dat inzichten oplevert in sociale klasse- en genderverschillen en in de functie van formulair taalgebruik.¹² De resultaten van dat onderzoek en de achterliggende verklaring van de aangetroffen verschillen zullen we betrekken bij de bespreking van het karakteristieke formulaire taalgebruik.

Hieronder zijn eerst de twee brieven diplomatisch weergegeven. De adressering op de buitenkant van de brief is geschreven door de onbekende scribent; de opmerking over het feit dat de brief is blijven liggen is van de hand van de tweede scribent, echtgenoot Pieter. Direct valt op dat de twee scribenten verschillen wat spelling en interpunctie betreft: Pieter hanteert geen interpunctie, maar wel op beperkte schaal hoofdletters, de onbekende scribent gebruikt zowel interpunctie als vrij systematisch hoofdletters, namelijk meestal bij eigennamen en bij een beperkt aantal substantieven zoals *Oorloge* en *Familie*. Beide scribenten gebruiken epistolaire formules, maar daarbij springen zowel overeenkomsten als verschillen in het oog.

Beide brieven beginnen met de bekende zeventiende-eeuwse formule *Looft God bovenal* of het Latijnse equivalent *Laus Deo Semper*, die beide vaak gevolgd worden door het voorzetsel in plus een plaatsaanduiding (bijvoorbeeld *Looft God bovenal* in Rotterdam). De eerste scribent gebruikt naast *Laus Deo Semper* ook verder in de datering Latijnse vormen (*Augusti, Anno*) en de Latijnse aanduiding *verte* (z.o.z.) onderaan het blad. Ook de groet *Saluijt*, die we in ons brievenmateriaal relatief weinig tegenkomen, valt op: 'Waerde ende beminde Mevrouw Saluijt' (waarde en beminde Mevrouw, gegroet). Het '**naer herttelijcke groetenisse** (1) **dienen dese weijnige** (2) als dat Jck...' (na hartelijke groeten dienen deze weinige/geringe woorden om te melden dat ik), een zinsnede die bestaat uit twee, hier vet aangegeven, formules, contrasteert met het rechtstreekse 'Jck laet u L weten dat...', een veel voorkomende tekststructurende formule in de andere brief. De afsluiting is ook verschillend: de geadresseerde wordt aan het slot van de eerste brief opnieuw aangesproken en met haar familie 'In godes schut Ende Scherm' aanbevolen, en Geertruit Weckmans blijft 'VE dienstwillige vrindinne'. Daartegenover staat het wat abrupte 'Niet meer op dit [pas] Dan den heer beuolen' in de tweede brief.

Aan het begin van beide brieven treffen we ook de zogeheten gezondheidsformule aan, een frequent verschijnsel in ons zeventiende-eeuwse briefmateriaal. De formule kan uit een hoofdformule 1 (het meedelen van de eigen gezondheid) en meerdere opeenvolgende subformules bestaan zoals op pagina 132 in hedendaags Nederlands aangegeven.

Brief van 6 augustus 1664

Aen Mevrouw
Mevrouwe Geertruyt
Boetselaer opt huys
tot Gellekom
P^{er} vrundt die Godt geleyd[e]

Laus Deo Semper Jn de Colonie Rensselaerswijck
Jn N. Nederlandt A des desen 6:
Augusti Anno 1664
Waerde ende beminde Mevrouw Saluijt
naer herttelijcke groetenisse dienen dese weijnige
als dat Jck Godt Sij Loff met mijn Man ende
drij kinderen noch kloeck ende gesont ben
VE aengenaemen is mij ter handt gekomen
ende den Jnhout verstaen, dient tot antwoort
dat Jck al eff Jaaren in tlant ben gewest
Jck woonden tot Leijden bij een heer die
hier naer toe trock, ende ben nu al negen
Jaaren getrouwt geweest met een timmerman
genaempt, piter meussen vrooman, het
gaet ons redelijck, ende konnen wel aenden
kost komen, Godt sij loff, maer het ambacht
verslapt hier door quaede tijden van Oorloge
met de wilden tegens malcanderen, Jck hebbe
verstaen dat VE oudtste Soon, ende een van
VE dochters doot sijn, d'welck mij seer leet
om hooren is, Godt de Heere, hope Jck sal
VE troosten, gelieft ons doch eens te schrijue
hoe het daer nu al is, ende hoe het met
Juffr^w. Anna Catharina En Juff al is, die welcke
Jck late groeten, ende VE Jonghste Soon
sij vier mael gekust van mijnen tweegeen
Off het gebeurde, dat Jck weder Jn t
Vaderlandt quam, soo sal tot wvent
aenkomen. ben seer bedroeft dat Juff.
Josijntie gestoruen is, hier werd [er] geseyt
dat se vergeeuen was, hier mede desen
verte

aff breeckende, wensche VE mevrouwe
ende VE Familie Jn godes schut Ende
scherm, ende blijue
VE: dienstw^e
vrindinne.

Als VE wederom schrijft, soo gelieft
den brieff te bestellen aen mijn
broeder Philippus Weckmans
woonende tot Leyden Jnde
backers steeg Jnde roode handt
kijrrtrutt weckmans

Brief van 12 oktober 1664

Dese brief is soo lan van te voren geschreuen
soo dat Jck se niet konde
bestellen ende dit heb Jck
daer na noch bij geschreuen

Looft godt bouen al
Den 12 October 1664
Eerwaerdichge ende beminde vrou
Jck laet u L weten dat wij noch
al te samen noch cloeck ende ge sont sijn
soo lange als het godt belieft ende
ver hope dat het met u L al soo is
waer het anders het waes ons
let om te horen voort soo laet Jck
u L weten dat de engelsse onse stad
nieu amsterdam in nieunederlant
ingenomen hebben ende sijn met malcander ver
ackerdert soo dat de lude haer goedt huis
ende lant behouden ende de engelsse
hebben op de 28 september het fort
oranien in genomen daer wij wonen
ende sijn met haer mede soo ver
ackertdert soo dat wij niet weten hoe
het daer gaen sal want het hier een slecht
teidt is men vrou gertrui Jck ver
soeck aen u L vriendelieck oft u belieft een
briefffgen te schriffe of daer ghen gelegenheid
voor ons soude wesen want wij in nieune
derlant moe worden ende Jck soude
wel sijn hebbe daer te wone ende mijn
man is een timmer van sijn ambacht
ende can oock boere werck soo dat hem
niet en schelt
wat hij doet
Niet meer op dit
Dan den heer beuolen
kijrrtrutt weckmans

men vrou als ghij een brief schrift
soo bestelt se tot leiderdorp bij de
laen van huis ter does aen arijaentgen heinderick
de wedewe van dirck Janse donck dat is mijn
mans moeder dan sal se wel bestelt worden in
nuneder lant op het fort oranien aen Pieter meesz
vroomans

¹³ende mijn mans
moeder woont
tot leider dorp
aen de laen van
het huis ter does
ende sijn naem is
Pieter Meesz
Vrooman

Kader 1: Vergelijking van de brieven

Ik laat u weten

1. dat ik nog kloek en gezond ben
2. God zij geprezen voor zijn genade
3. zoals ik hoop dat ook het geval is met u
4. wat mij zeer aangenaam zou zijn om te vernemen
5. als het anders zou zijn, dan zou dat mij zeer spijten
6. dat weet God die een kenner van alle harten is

De meest frequente uitdrukking voor de gezondheidstoestand is het vrijwel tautologische *kloek en gesont* (sterk en gezond), een uitdrukking die we ook in Geertruits brieven vinden. Scribent Pieter hanteert behalve de hoofdformule nog de subformules 3 en 5; de onbekende scribent beperkt zich tot de hoofdformule en subformule 2. Die hoofdformule is ook in achttiende-eeuwse brieven te vinden, maar dan met de uitdrukking *fris en gezond*. De frequentie en de aaneenschakeling van subformules is in de achttiende eeuw echter aanzienlijk afgenomen. Er blijkt dus een diachrone ontwikkeling te zijn in dit formulaire taalgebruik. Vergelijkbare gezondheidsformules worden ook aangetroffen in Engelse brieven en ook daar valt een afname door de tijd heen te constateren (Austin 2004; Nevalainen 2001).

Het gebruik van de gezondheidsformules hebben we onderzocht in corpora die uitsluitend uit autografen bestaan (Rutten & Van der Wal 2012). Daarbij blijkt dat ze in een groot aantal zeventiende-eeuwse brieven voorkomen (86%), zowel in brieven van mannen als in die van vrouwen. Er komt echter in die gevallen een opmerkelijk genderverschil aan het licht ten aanzien van de opeenvolging van hoofdformule en subformules: in 88% van de door mannen geschreven brieven treffen we slechts één (of geen enkele) formule aan, terwijl het gebruik van vier of meer formules in 77% van door vrouwen geschreven brieven wordt aangetroffen (Rutten & Van der Wal 2012, p. 189). Vrouwen gebruiken dus uitvoeriger gezondheidsformules dan mannen. In een achttiende-eeuws subcorpus met brieven geschreven door uitsluitend mannen uit verschillende sociale klassen bleek vervolgens evidente klassevariatie op te treden. De hoofdformule *fris en gezond* kwam bij de lage en lage middenklasse in 46% van de brieven voor en bij de hoge middenklasse en hoge klasse in minder dan 10% van de brieven. De subformules ontbraken zelfs geheel bij de hoge klasse en werden in minder dan 5% van de brieven uit de hoge middenklasse aangetroffen tegenover 46% bij de lage en lage middenklasse.¹⁴

Bij de gezondheidsformules hebben we dus zowel gender- als klasseverschillen kunnen constateren: vrouwen hanteren meer formules dan mannen en het gebruik van formules neemt af met het stijgen van de klasse. Deze resultaten doen zich niet alleen voor bij deze formules, maar bij veel door ons onderzocht formulaire taalgebruik. Dat roept de vraag op wat een achterliggende verklaring voor deze verschillen kan zijn. Om die te vinden moeten we ons realiseren hoe formulaire taalgebruik fungeert en daarbij kan gewezen worden op de drie hoofdfuncties

die Wray (2002, p. 101) onderscheidt in hedendaags formulair taalgebruik: ‘processing, interaction and discourse marking’. Die onderscheidingen zijn ook toepasbaar op formulair taalgebruik in zeventiende- en achttiende-eeuwse Nederlandse brieven (Rutten & Van der Wal 2012). Zo zijn de gezondheidsformules een voorbeeld van ‘interaction’ en de *looft God*-beginformule een voorbeeld van ‘discourse marking’. ‘Processing’, meer specifiek ‘reduction of the processing effort’ lijkt in eerste instantie typerend voor gesproken taal waarbij vaste formules het spreekproces vergemakkelijken en versnellen. Toch geldt die laatste functie ook voor het schrijfproces waarin epistolaire formules namelijk een hulpmiddel en houvast vormen bij het formuleren (Elspaß 2012, pp. 51-59). In plaats van te moeten bedenken hoe een boodschap te formuleren kunnen briefschrijvers hun toevlucht nemen tot klaarliggende bouwstenen. Het lijkt aannemelijk te veronderstellen dat minder schrijfvvaardigen daarvan vooral profijt hebben gehad en dat goed opgeleide mensen met veel schrijfervaring die formules veel minder nodig hadden. Wij zoeken de verklaring voor het verschillend gebruik van formules dus in verschil in opleiding en schrijfervaring. Onze resultaten bevestigen dat nu. We weten immers uit historisch onderzoek dat schrijfvvaardigheid genderbepaald en sociaal gestratificeerd was: vrouwen hadden minder opleiding en minder schrijfervaring dan mannen en lagere klassen hadden minder opleiding en minder schrijfervaring dan hogere klassen. Juist vrouwen en lagere klassen blijken meer formules te hanteren.¹⁵

Aanspreekvormen: variatie en verandering¹⁶

Een opvallend verschijnsel in Geertruits brieven zijn ook de aanspreekvormen die gebruikt worden om zich tot de geadresseerde te richten. In de eerste brief wordt consequent de aanspreekvorm UE (gespeld VE) gehanteerd, in de tweede treffen we UL (gespeld u L) aan, naast een geval van *gij* (als subject in ‘men vrou als **ghij** een brief schrift’) en een geval van *u* (als indirect object in ‘oft **u** belieft’). Het gebruik van meerdere aanspreekvormen in een en dezelfde brief is gebruikelijk in ons materiaal. UL en UE zijn beide epistolaire aanspreekvormen. UL is oorspronkelijk een afkorting van *u liefde* of *uwe liefde*, maar de vraag is of gebruikers zich daar nog bewust van waren. De volledige vormen hebben we nergens in ons brieven corpus aangetroffen.¹⁷ UE, een afkorting van *u edele* of *uwe edelheid*, komt ook in de gesproken vorm *uwé* voor. UL en UE kunnen verschillende syntactische functies vervullen en dat zien we ook in de twee brieven. Vergelijk:

1. Jck laet **u L** weten dat (indirect object)
2. ver hope dat het **met u L** al soo is (voorzetselgroep)
3. Godt de Heere, hope Jck sal **VE** troosten (object)
4. ende **VE** Jonghste Soon sij vier mael gekust van mijnen tweegen (bezittelijk voornaamwoord ‘uw’)
5. Als **VE** wederom schrijft (subject)

In het hele zeventiende-eeuwse corpus (zie voor de omvang paragraaf 4) blijkt UL met 50% van de aanspreekvormen (3.585 gevallen) de meest voorkomende aanspreekvorm te zijn; UE komt slechts marginaal voor (9%). In achttiende-eeuwse brieven is het echter volledig omgekeerd: UL is, met slechts 1%, (vrijwel) verdwenen en UE is nu met 71% (4.057 voorkomens) de overheersende aanspreekvorm. De vraag is hoe die ingrijpende verandering in honderd jaar precies in zijn werk is gegaan. De oorsprong van UE is eerder gezocht in de aanspreekvorm voor adellijke personen in kanselarijtaal en er is gewezen op zeventiende-eeuwse brievenboeken zoals Mostarts *Nederduytsse secretaris* waarin UE gepresenteerd wordt als aanspreekvorm voor de aristocratie. Uit onderzoek van Daan (1982, p. 127) is naar voren gekomen dat UE in brieven van patriciërs uit de hoogste kringen omstreeks 1620 ‘vastere vorm [heeft] aangenomen’ en geleidelijk de norm is geworden. Vervolgens zou UE populair zijn geworden in hoge burgerlijke kringen (Van Leuvensteijn 2002a, pp. 289-290). Dat zou betekenen dat we te maken hebben met een taalverandering die zich vanuit de bovenlaag verder heeft verspreid. Kan ons brievenmateriaal daar bewijs voor leveren?

Om die vraag te beantwoorden en inzicht te krijgen in mogelijke klasseverschillen is vervolgens het zeventiende-eeuwse autografencorpus onderzocht en het achttiende-eeuwse corpus dat zoals eerder aangegeven volledig uit autografen bestaat. In die beide corpora zijn de scribenten zoveel mogelijk ingedeeld in de in paragraaf 5 genoemde hoge, hoge midden-, lage midden- en lage klassen. In de jaren 1664-1674 blijkt UL nog in alle klassen voor te komen, maar met het stijgen van de klasse neemt de frequentie wel af: van 53% in brieven van de lage klasse, 45% bij de lage middenklasse, 40% bij de hoge middenklasse tot 30% bij de hoge klasse. Daartegenover staat dat de, in ons zeventiende-eeuwse corpus marginale, aanspreekvorm UE niet in elke klasse even marginaal is: door de hoge middenklasse en de hoge klasse wordt UE in ongeveer 20% van de gevallen gehanteerd, terwijl deze vorm nauwelijks bij de lage middenklasse (2%) en in het geheel niet bij de lage klasse voorkomt. Dat is overtuigend bewijs voor de oorsprong van deze aanspreekvorm: de verandering moet zijn ingezet vanuit de hoogste laag.

Honderd jaar later is UL in de brieven zeldzaam geworden en wanneer deze aanspreekvorm nog voorkomt, dan is het voornamelijk bij de lage klasse en lage middenklasse. Het meest verrassende is de opmars van UE over de hele linie, nu ook in midden- en lage klassen. Dat beeld wijkt af van wat in de briefroman en correspondentie van literaire auteurs uit die tijd werd aangetroffen (Van Leuvensteijn 2000, 2002b). Daar werd UE beperkt gehanteerd tegenover *gij*, *u*, als gebruikelijke vorm in hogere en middenklassen, en *jjj*, *je* in lagere klassen. De praktijk van ons briefmateriaal blijkt dus heel anders te zijn: UE wordt veelvuldig gebruikt en komt voor in alle klassen. We zien overigens ook voor deze periode klasseverschillen. Naarmate de klasse hoger is, neemt het percentage UE toe: scribenten uit de hoge klasse gebruiken UE in maar liefst 86% van de gevallen; er is een geleidelijke afname via 69% in de hoge middenklasse en 54% in de lage middenklasse

naar 30% in brieven van scribenten uit de laagste klasse. De verspreiding verloopt dus evident van boven naar beneden, maar er is meer op te merken. Het percentage van 30% in de laagste klasse in de achttiende eeuw is weliswaar aanzienlijk vergeleken met afwezigheid van UE in de zeventiende eeuw, maar wanneer we inzoomen op de concrete gevallen waarin scribenten uit de lage klasse UE hantieren, valt op dat dit veelal gebeurt in een specifieke context. In 80% van de gevallen komt UE voor in min of meer vaste formules aan het begin of het eind van brieven, zoals in: ‘ik lat uE weeten als dat ik vres in gesont ben’. Dat ligt anders bij scribenten uit de hoge klasse die UE overal in hun brieven gebruiken. Voor scribenten uit de hoge klasse is UE dus de reguliere aanspreekvorm, maar voor schrijvers uit lagere klassen is het een aanspreekvorm die gekoppeld is aan aangeleerde formules.

Ons bijzondere brievenmateriaal levert evident nieuwe gegevens op tegenover eerder onderzoek dat gericht was op beschikbare brieven uit de hoogste kringen en afkomstig van literaire auteurs. Met het vaststellen van sociale variatie hebben we bovendien de richting van de taalverandering bij de aanspreekvormen kunnen bepalen. Tenslotte werpt deze beschrijving ook nog licht op het profiel van de onbekende Nieuw-Nederlandse scribent die consequent UE hanteert. Dat is bijzonder in de zeventiende eeuw en kan erop wijzen dat de scribent tot de hoge of hoge middenklasse behoort en/of professioneel als schrijver actief is. Dat laatste zou ook overeenkomen met het eerder gesignaleerde gebruik van Latijnse termen. Het profiel van een professioneel schrijver lijkt dus het meest op de onbekende scribent te passen. Dat dit ook daadwerkelijk het geval is, werd verrassend bevestigd door Janny Venema en Charles Gehring, beiden verbonden aan het New Netherland Research Center (Albany), die het betreffende handschrift identificeerden als dat van Ludovicus Cobes/Cobus. Deze Cobes/Cobus, die in 1655 enige tijd een dag- en avondschool hield, werd in 1657 aangesteld als boodschapper van het gerechtshof. Naar die functie had hij gesolliciteerd met het argument dat hij niet geschikt was voor de handel omdat hij in zijn jeugd altijd had gestudeerd. Later werd hij secretaris van het gerecht in Renselaarswijk/Beverwijk (Venema 2003, p. 87, 123, 154).

Conclusies

Er is een indruk gegeven van de aard van het brievenmateriaal, de problematiek van het onderzoek en de resultaten die een, via een speciale procedure opgebouwd, elektronisch corpus kan opleveren. Duidelijk is geworden dat het onderzoek naar verschillende taalkundige verschijnselen inzicht geeft in de zeventiende- en achttiende-eeuwse schrijfp praktijk van mannen en vrouwen uit verschillende sociale klassen. Sociale variatie is aangetoond in formulair taalgebruik en bij het gebruik van epistolaire aanspreekvormen. Bovendien blijkt de in kaart gebrachte variatie bewijs op te leveren voor de oorsprong en verspreiding

van de aanspreekvorm UE. Variatie, conventies en taalverandering komen aan het licht door het exploreren van uniek en nieuw brievenmateriaal met de daarvoor geëigende en hier geïllustreerde historisch-sociolinguïstische benadering.

Noten

1. Het onderzoek voor dit artikel werd verricht binnen het *Brieven als Buit*-project aan de Universiteit Leiden dat wordt geleid door de eerste auteur en is gefinancierd door NWO. De tweede auteur is als postdoc verbonden aan dit project.
2. Daarnaast zijn er documenten uit de Oostenrijkse Successieoorlog (1739-1748) en de Zevenjarige oorlog (1756-1763; Van Gelder 2006, p. 15, 30).
3. De zeventiende-eeuwse doorsnede is het onderwerp van Judith Nobels' proefschrift, de achttiende-eeuwse van Tanja Simons' dissertatie. Een diachrone, overkoepelende monografie van Gijsbert Rutten en Marijke van der Wal zal eveneens verschijnen. Zie voor nadere informatie www.brievenalsbuit.nl (laatst geraadpleegd op 4 maart 2013).
4. Dat laatste, tijdrovende werk werd verricht met hulp van de deelnemers aan het transcriptieproject *Wikiscripta Neerlandica*, het door Marijke van der Wal geïnitieerde vrijwilligersproject dat van 2007 tot eind 2011 heeft gelopen.
5. Zie de brief van mei/juni 2009, *Nieuw-Nederland: 'soo schonen lant als ick mijn leeven noch in Hollant gesien hebbe'* op www.brievenalsbuit.nl.
6. Een kortere route is ook mogelijk wanneer het beroep van de afzender schrijfvaardigheid vooronderstelt zoals in het geval van bijvoorbeeld een kapitein of stuurman. Zie voor verdere details en een stroomdiagram van de verschillende routes Nobels en Van der Wal (2012).
7. GIWIS (Groningen Intelligent Writer Identification System) is voor ons onderzoeksprogramma ontwikkeld door Axel Brink, lid van het team van kunstmatige intelligentiespecialisten onder leiding van prof. dr. L. Schomaker (Universiteit Groningen).
8. Dat geldt voor brieven verzonden vanuit Nederland. Bij brieven vanuit den vreemde naar Nederland kan de schrijver of hogere officier op een schip uit een andere regio afkomstig zijn dan het ongeletterde bemanningslid voor wie hij een brief schrijft.
9. Een treffend voorbeeld zijn de stuurmansvrouwen Meymerigje Buyk-Kleynhens, die uitvoerige brieven schrijft, en Hendrikje de Cerff-ten Broek, die daartoe niet in staat is (Van der Wal, Rutten & Simons 2012, pp. 144-146; Van der Wal 2010, pp. 45-49, 93-94).
10. Een probleem daarbij is dat de scribent in Nieuw-Nederland, met name rond Albany (Beverwijk, Fort Oranje, Renselaarswijk), gezocht moet worden, terwijl originele stukken en handtekeningen uit die tijd en regio nauwelijks online beschikbaar zijn.
11. De brief van oktober is dus geen autograaf van Geertruit, maar van Pieter. De verhouding tussen de invloed van de scribent en die van de afzender in zo'n geval is onderwerp van nader onderzoek. Bij Pieter blijken aanzienlijke overeenkomsten tussen zijn eigen brief en de brief die hij voor zijn vrouw heeft geschreven.
12. Epistolaire formules komen uitvoerig aan bod in de geplande monografie van Rutten en Van der Wal. Zie voor deelonderzoek Rutten & Van der Wal (2012).
13. Deze passage staat in de linker onderhoek, geschreven nadat de brief al als envelop gevouwen was.
14. De vierdeling in hoge klasse, hoge middenklasse, lage middenklasse en lage klasse die gehanteerd wordt in het *Brieven als Buit*-onderzoek, is afgeleid van sociale lagen die historici onderscheiden (Frijhoff & Spies 1999, pp. 188-190). De facto zijn het de drie lagen burgerij en de geleding werklui in loondienst. De bovenste laag van het patriciaat

- is (vrijwel) niet in ons materiaal vertegenwoordigd en evenmin de onderlaag van bezitlozen.
15. Bij niet-autografen hoeft een frequent gebruik van formules niet op geringere schrijvering te duiden. Voor de om zijn schrijfvaardigheid te hulp geroepen scribent kunnen vaste formules juist handig zijn als stramien om de boodschap van een ander over te brengen.
 16. Deze paragraaf over de aanspreekvormen is grotendeels gebaseerd op Nobels en Simons (te verschijnen) waarnaar wordt verwezen voor nadere gegevens.
 17. Wel komt een enkele keer *uel* voor, de weergave dus van de uitgesproken afkorting.

Bibliografie

- Austin, Frances, 'Heaving this impotunity: The Survival of Opening Formulas in Letters in the Eighteenth and Nineteenth Centuries'. *Historical Sociolinguistics & Sociohistorical Linguistics* 4, 2004. Laatst geraadpleegd op 4 maart 2013 op http://www.let.leidenuniv.nl/hsl_shl/heaving_this_impotunity.htm.
- Daan, Jo., 'Solidariteit en distantie in de zeventiende eeuw. De aanspreekpronomina in de brieven'. Piet van de Craen et al. (red.), *Sociolinguïstiek en ideologie*. Brussel, 1982, 113-134.
- Elspaß, Stephan, 'A twofold view "from below": New perspectives on language histories and language historiographies'. Stephan Elspaß et al. (red.), *Germanic language histories 'from below' (1700-2000)*. Berlin/New York, 2007, 3-9.
- Elspaß, Stephan, 'Between linguistic creativity and formulaic restriction. Cross-linguistic perspectives on nineteenth-century lower class writers' private letters.' Marina Dossena et al., *Letter writing in late modern Europe*. Amsterdam/Philadelphia, 2012, 45-64.
- Frijhoff, Willem & Marijke Spies, 1650. *Bevochten eendracht*. Den Haag, 1999.
- Gelder, Roelof van, *Sailing letters. Verslag van een inventariserend onderzoek naar Nederlandse brieven in het archief van het High Court of Admiralty in The National Archives in Kew, Groot-Brittannië*. Den Haag, 2006.
- Hernández-Campoy, Juan Manuel & Juan Camilo Conde-Silvestre (red.), *The handbook of historical sociolinguistics*. Chicester, 2012.
- Jacobs, Jaap, "'It has pleased the Lord that we must learn English": Dutch New York after 1664'. Deborah L. Krohn et al. (red.), *Dutch New York between East and West: The world of Margrieta van Varick*. New Haven, 2009, 55-66.
- Leuvensteijn, Arjan van, 'Aanspreekvormen in de Sara Burgerhart. Een inventarisatie'. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 116, 2000, 121-131.
- Leuvensteijn, Arjan van, 'Epistolaire aanspreekvormen in de correspondentie van Maria van Reigersberch'. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 118, 2002a, 288-298.
- Leuvensteijn, Arjan van, 'Van "Wel edele gestrenge heer!" tot "Hooggeachte veelgeliefde vriendinne". Aanspreekvormen in de briefwisseling, 1765-1804, van Betje Wolff en Aagje Deken'. *De Achttiende Eeuw* 34, 2002b, 65-74.
- Mostart, D., *Nederduyts secretaris oft zendbrieffschryver, met een tytelboexken*. Amsterdam, 1637.
- Nevalainen, Terttu, 'Continental conventions in early English correspondence'. Hans-Jürgen Diller et al. (red.), *Towards a history of English as a history of genres*. Heidelberg, 2001, 203-224.

- Nobels, Judith & Marijke van der Wal, 'Linking words to writers: Building a reliable corpus for historical sociolinguistic research'. Nils Langer et al. (red.), *Language and history, linguistics and historiography. Interdisciplinary approaches*. Bern etc., 2012, 343-361.
- Nobels, Judith & Tanja Simons, 'From ul to U.E.: A socio-historical study of Dutch forms of address in seventeenth- and eighteenth-century private letters'. Marijke van der Wal et al. (red.), *Touching the past. Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents*. Amsterdam & Philadelphia, te verschijnen.
- Rutten, Gijsbert & Marijke van der Wal, 'Functions of epistolary formulae in Dutch letters from the seventeenth and eighteenth centuries'. *Journal of Historical Pragmatics* 13, 2012, 173-201.
- Venema, Janny, *Beverwijck. A Dutch village on the American frontier, 1652-1664*. Hilversum, 2003.
- Wal, Marijke van der, 'De mens als talig wezen: taal, taalnormering en taalonderwijs in de vroegmoderne tijd'. *De zeventiende eeuw* 18, 2002, 3-16.
- Wal, Marijke van der, *Onvoltooid verleden tijd. Witte vlekken in de taalgeschiedenis*. Amsterdam, 2006.
- Wal, Marijke van der (red.), *De voortvarende zeemansvrouw. Openhartige brieven aan geliefden op zee. Sailing Letters Journaal III*. Zutphen, 2010.
- Wal, Marijke van der, Gijsbert Rutten & Tanja Simons, 'Letters as loot. Confiscated letters filling major gaps in the history of Dutch'. Marina Dossena et al. (red.), *Letter writing in late modern Europe*. Amsterdam/Philadelphia, 2012, 139-161.
- Wal, Marijke van der & Gijsbert Rutten, 'The practice of letter writing: skills, models and early modern Dutch manuals'. *Language & History* 56, 2013, 18-31.
- Watts, Richard & Peter Trudgill (red.), *Alternative histories of English*. London, New York, 2002.
- Willemyns, Roland & Wim Vandenbussche, 'Historische sociolinguïstiek: het "Brugge-project"'. *Taal en Tongval* 52, 2000, 258-276.
- Wray, Alison, *Formulaic language and the lexicon*. Cambridge, 2002.